

РАДОВАН РШУМОВИЋ

ГЕОГРАФСКА РЕГИОНАЛИЗАЦИЈА ИСТОЧНЕ СРБИЈЕ

Предеона типологија источне Србије.— У грубом макроплану источне Србије истичу се удолина Тимока и низови планинских венаца на њеном ободу. Основне контуре удолина је стекла тектоником: издизањем ободних и спуштањем централних делова добијен је облик коритасте депресије меридијанског правца. Њеним дном потекао је Тимок, магистрални ток удолине и главни транспортер ерозивноденудационих продуката у њој.

Издизањем ободних делови удолине су доспели до већих надморских висина па према томе и до већих количина атмосферских падавина. Издигнути делови рељефа су уз то добили веће топографске падове те су тиме били изложени јаком дејству ерозије и денудације. Издигнути — ободни делови удолине су управо постали ареали ерозивноденудационе продукције а дно удолине — предео акумулације еродираних и денудованих честица са тих ободних делова. У току неогена дно удолине је било покривено језером. Еродирани материјал са ободних удолинских делова представљао је у то време основни материјал изградње оних дебелих и плодних неогених наслага у дну удолине, који су носиоци основних и главних економских потенцијала источне Србије. Са ишчезавањем језера и дно удолине потпада под дејство ерозивноденудационих процеса, дакако веома слабих и тихих о чему сведоче плитке речне долине у њој. Ти процеси се сада у вишим деловима удолине појачавају услед повећане потенцијалне ерозивне енергије у читавом тимочком сливу као последица повлачења језера и спуштања доње ерозивне базе. У постнеогеном периоду главнина еродираног материјала се транспортује Тимоком у Дунав и Црно море а један његов мањи део се таложи поред река у виду уских акумулативних равни.

Из изложеног се види да се у источној Србији контрастно издвајају два предеона типа са посебном и противречном генетиком и особинама: **брдско-планински**, као предео педогенетског осирома-

* Овај рад представља завршницу институтског пројекта о источној Србији у коме су више аутора дали уна специјалистична гледања на поједине проблеме ове комплексногеографске студије. У овом чланку је дат резимиран регионалногеографски преглед те студије, без улажења у појединости и документациони материјал који је већ садржан у радовима других сарадника тог пројекта. Тиме смо желели да избегнемо непотребна понављања.

шавања (ерозивни предели) и **равничарски**, као ареал педогенетске акумулације (акумулативни предели). Граница између њих приближно иде ободом неогених наслага и налази се на висини од 500 — 600 м.

Услед живе ерозије предолошки слој у брдско-планинским пределима је танак и осиромашен у минералним материјама. Сем тога, топографски нагиби су често тако велики да отежавају или чак и не дозвољавају обделавање. Због тога су ти делови најчешће под шумом, пашњацима, ретким ливадама и још рећим обделаним површинама. Следствено томе и насеља су веома ретка и најчешће разбијеног типа јер се држе мањих обрадивих површина разбацаних по брдско-планинским врлетима. На тим обрадивим површинама топографски нагиби су нешто мањи, ерозивно дејство слабије и продукција предолошког слоја већа. Равничарски пак предели, као ареали језерских наслага, одликују се непрекидним, квалитетним и дебелим педолошким слојем веома погодним за пољопривредну производњу. Због тога су ти предели интензивно обделани (њиве жита, винове лозе, воћњаци и ливаде) и густо насељени.

Највећи брдско-планински простори су на северозападном и северном делу источне Србије са планинама: Шомрда (806 м.), Старица (787 м.), Хомољске планине (963 м.), М. и В. Крш (1148 м.), Дели Јован (1138 м.), В. Гребен (656 м.), Бељаница 1336 м.), Лисац (1284 м.), и Мањеник (1158 м.). По величини друга група оваквих терена је у југоисточном делу источне Србије са Старом планином (Миџор — 2169 м), Тресибабом (787 м) и Сврљишким планинама. Трећу групу чине изоловане планине, острвског карактера: Ртањ (1560 м), Тупижница (1162 м), Озрен и Девица 1186 м) и др. Тупижница се, за разлику од осталих планина, налази у централним деловима удолине.

Све ове планине, изузев Тупижнице, распоређене су ободним деловима удолине. Таквим распоредом, висинским односима и положајем те планине просторно одељују тимочки басен од околних предела. Њихове изолаторске особине не проистичу само из њихових морфометријских и пластичких обележја, већ и из вегетационих супротности: ободни, брдско-планински предели су обрастали шумама, насупрот густо обделаном и култивисаном делу удолине. Релеф, шуме и суровији климатски услови не само што визуелно јасно омеђују простор удолине, него представљају знатне препреке њеним хуманим контактима са суседним пределима, одн. те контакте јако ограничавају и своде на свега неколико праваца: према моравској долини преко превоја Честоброднице, према долини Нишаве преко превоја Грамаде и долином Трговишког Тимока а према Н. Р. Бугарској преко превоја Св. Николе и Кадибогаза. На северу и североистоку тимочка удолина је широко морфолошки отворена према Влашкој и Севернобугарској низији.

Тим знатним морфолошким омеђавањима тимочка удолина је контрастно издвојена од околних предела у посебну предеону целину. Отежани саобраћајни контакти, настали услед поменутих пластичких особина ободних делова удолине, упућивали су економику

тимочког басена, у току историјског развоја, на продукциону изолованост. Тиме је она стекла особине посебне просторно-продукционе целине.

Продуктивно тло, својим распрострањењем, дебелином и квалитетом представља основу људске насељености и развоја. Оно је једно од главних природних економских потенцијала. Но његов квалитет и размештај у простору диктиран је законитостима развоја геопростора, у првом реду тектоником а преко ове ерозијом. У тимочкој удолини непрекидан и најквалитетнији педолошки покривач је распрострањен дном удолине, док је он у њеним ободним деловима осиромашен, искидан и истањен. Према томе, дно удолине, као простор са најјачим концентрацијама најквалитетнијег педослоја је уједно и поље најјаче атракције антропогених снага: људске насељености, њихове делатности и њихових творевина (материјалних и духовних). У току историјског развоја те антропогене атракције удолинског дна су се постепено испољавале: најпре је њено становништво било веома ретко, далеко испод њених стварних могућности. Пејзаж дна удолине био је тада саткан од ређих њива и знатно програнијих ливада и испаша. Таква пејзажна физиогномија је одржавала аутархичност патријархалне економије, њену једноставност, ограниченост економских потреба и неразвијеност робноовчаних односа.

Планински делови удолине су били у то доба такође ретко насељени. Њихове њиве су давале довољно жита за проређено становништво а пространи ливадско-пашњачки предели су нудили далеко веће могућности за узгој стоке него што је толиком броју становника било потребно. И становништво брдско-планинских делова удолине је живело у условима аутархије, економски скоро независно од равничарских предела*.²

Као што се види, у почетним фазама насељености, у доба неразвијених робноовчаних односа, оба предеона типа удолине — равничарски и брдско-планински — стајали су у економском погледу један према другом скоро независни. Сваки од тих предеоних типова је имао, поред своје посебне предеоне — пејзажне структуре, и своју јединствену, функционалну структуру. Антропогени процеси у њима су се одигравали готово независно један од другог, у оштрој зависности од природних могућности и условљености њихових животних средина. У овом добу развоја сваки од тих предеоних типова одликовао се, поред јединствене (индивидуалне) просторне структуре и јединственом (индивидуалном) економском структуром, те је представљао јединствен просторнофункционални систем или регион (равничарски регион тимочке удолине и брдско-планински регион тимочке удолине).

Но ова предеона физиогномска и функционална коинциденција није дуго трајала. Импулси за њен распад потекли су углавном из равнице: становништво у њој се све више множило, било природно-

² Скоро све економске везе брдско-планинског становништва са градовима у удолини Тимона су се састојале у то време у набавци петролеума (гаса) за осветљење; соли, понене мараме за мена и напе за мушнарце.

дним прираштајем, било досељавањем. Њиве жита су се све више проширивале на рачун ливадско-пашњачких простора. Сужавањем ливадских простора ограничаване су могућности кретања стоке и смањивана њихова прехрамбена база. Земљорадња је брзо напредовала на рачун сточарства очигледно пратећи бројни раст становништва, одн. његове све веће потребе за хлебним житима. Бројна насеља у дну удолине, особито градови, захтевали су све више сточарских производа. А они су бивали све недовољнији услед све већег смањивања ливадско-пашњачких простора у дну удолине. Насупрот овоме, становништво у брдско-планинским пределима се такође повећавало. Њихове природом ограничене површине нису се могле више повећавати, а већ и постојеће су биле начете ерозијом и продукционо деградиране. Насупрот томе, сточарство је оснажено и његови производи су представљали знатне продукционе вишкове. Другим речима, долинским пределима Тимочке крајине су све више недостајали сточарски а представљали вишак земљораднички производи, насупрот вишкова сточарских производа и дефициту жита брдско-планинских предела. У тим контрастима су рођене снаге економске атракције, које су довеле до повезивања и складног уоптужавања противречних економија тих двеју регионалних целина: планинско становништво је све више стало да купује жито у тимочкој равни и да њеном становништву продаје сточарске производе. Тиме су даљи опстанак и бројно повећање становништва брдско-планинских предела обезбеђени а долинским пределима уливени нови и снажнији импулси друштвеноекономског развоја.

Овакав правац друштвеноекономског развоја тих двеју пределима целина је довео до рушења њихове производне аутархије и самосталности а тиме и до распада њихових регионалних система.

Извори богатства равничарских предела тимочке удолине не састоје се само из плодног тла. Ту су такође депоније угља, а особито руде бакра. Ти додатни природни извори привредних добара улили су дну удолине још већу снагу антропогене атракције и проузроковали још веће повећање становништва. Са развојем градова у њој дошле су разноврсне људске делатности: трговачке, културне, саобраћајне, административне, здравствене и др. Поље дејства антропогене атракције све се више ширило како по врстама, тако и по интензитету његових функција. Логика оваквог развоја нужно је водила ка интеррегионалном повезивању и укључивању у све већи глобални трговински систем, као неопходну претпоставку даљег бржег развоја. У удолини се наине ствара све бројније становништво, све разноврсније његове делатности и потребе, у првом реду за исхраном.

По традицији исхрана нашег становништва је тек онда комплетна, ако је састављена од земљорадничких и сточарских производа. Становништво, како сеоско тако и градско, се не одриче такве комплементарности, оно је управо нужно захтева. Са повећањем становништва удолине, услед све разноврснијег и рационалнијег коришћења природних економских ресурса и све јачег укључења у интеррегионална и глобална економска кретања, настају и све веће потребе како за земљорадничким, тако и за сточарским продукцијом.

исхране. Потребе за земљорадничким производима, у првом реду за житима, се задовољавају у повећању сетвених површина које се добијају разоравањем ливада. На тај се начин ливадске површине у равничарском делу удолине све више смањују, а тиме и услови за гајење стоке. Али то смањење сточарске производње у дну удолине се надокнађује куповином тих производа из брдско-планинских предела. Брдско-планински предели имају сада веће могућности уновчавања сточарских производа и лакшу куповину жита чиме се осигурава опстанак њиховог становништва и његов бржи пораст. Са економским повезивањем дошло је и до повезивања и усклађивања и других животних функција брдско-планинских предела са оним у равници: културних, просветних, здравствених, саобраћајних, административних и др., управо до уједињавања живота планине и равнице. На тај начин, на два типолошки различита предела, контрастних економија, створен је хармонично повезан и јединствен друштвенофункционални систем. Простор на коме је такав систем успостављен представља регион.

Предеони типови представљају спољашњу, визуелну категорију геопростора. У њиховој изградњи учествују како природне, тако и хумане творевине (видљиве интервенције антропогених агенаса). Они имају своје структуре и законитости по којима се те структуре стварају. Преидони типови су више статички, спољашњи, визуелни одрази геопростора. Но они су ипак плод унутрашњих, динамичких снага успостављених на природним и друштвеним законитостима. Иза те спољашње, видљиве коре простора, непрекидно ради сложен процес природних и друштвених снага. Део геопростора на коме ти процеси успоставе складан, јединствен и целовит функционални систем добија нове, квалитативне облике: долази до јединства два или више различитих просторних типова и њиховог спајања у јединствен просторнопродукциони регионални систем. Такав регион је према томе друштвена и функционална категорија геопростора.³

На примеру тимочког басена се види да је у одређеном ступњу друштвено-историјског развоја и развоја производних односа дошло до поклапања друштвених динамичких (функционалних) снага са одређеним типом геопростора и до стварања двају региона: брдско-планинског и равничарског. Са настанком развијеније материјалне производње и вишим ступњем производних односа ова функционално-типолошка коинциденција нестаје и долази до уједињавања двају различитих предеоних типова у јединствен просторно-функционални систем — један регион. Импулси за стварање оваквог региона провоцирани су антропогеним динамичким снагама.

Регионализација представља посебан вид уређења геопростора с циљем да боље послужи животу и раду људских заједница.

3 Под појмом **геопростор** или простор на Земљиној површини многи географски теоретичари подразумевају не само пејзаж, Земљину површину, него и извесан део атмосфере у коме се одигравају процеси значајни за живот на земљиној површини и део литосфере у коме се налазе енергетске сировине и рудно богатство доступно људском коришћењу.

Мада границе региона могу да прелазе преко физиогномских геопросторних целина — преко обода котлина, речних долина, удолина итд., ипак та прелажења не иду одвећ далеко, не удаљавају се много од централних делова региона, делова са најјачим пољем снага антропогене атракције. То су градска насеља, средишта друштвених функција, центри регионалне моћи. Докле ће се размаћи границе региона зависи од интензитета и домета регионалних функција, а и од утицаја суседних региона. Тамо где се функције двају региона изједначавају, неутрализују лежи граница региона. Према томе, границе региона су променљиве, одређене напоном динамичких регионалних снага, који је такође подложен променама.

Домет регионалних функција је несумњиво олакшан саобраћајном мрежом. Густа мрежа саобраћајница у знатној мери неутралише запречавајуће утицаје рељефа продирању регионалних функција. Особито она олакшава продирање тржишних функција региона и убрзава циркулацију свих динамичких регионалних снага.

Субрегионалне, нодалне регије. — Неогено дно тимочке удолине представља зону најјаче концентрације природних економских ресурса: обрадивог тла и рудног блага. То је уједно и зона најјаче насељености, најјаче привредне активности, најразноврсније и најинтензивније људске делатности — поље најјачег напона антропогенних снага. Та зона представља управо продукциону кичму Тимочке крајине и источне Србије. Но и у њој самој концентрација антропогенних снага није подједнако распоређена: постоје, наиме, у њој простори са изразитом, веома снажном концентрацијом тих снага. То су градови, жиче регионалне моћи, нодални центри. У њима су груписане и од њих полазе разноврсне регионалне функције. Оне се око тих нодалних центара концентрично шире у облику неправилних кружних линија. Главни такви центри су Књажевац, Зајечар, Бор, Неготин, Сврљиг и Сокобања. Досег њихових функција обично не прелази просторне (физиогномске) целине у којима се налазе. На границама тих целина оне одвећ ослабе или се у сутоку са истоврсним функцијама суседних нодалних центара неутралишу. На тај се начин источна Србија, као посебна макрорегионална целина, састоји из субрегиона: књажевачког, зајечарског, борског, неготинско — крајинског, сокобањског и сврљишког. Мада ти субрегиони заузимају један део продукционо највиталнијег дела источне Србије, они ипак укључују — својим функцијама — и суседне брдско-планинске делове удолине.⁴ Равнотежа природних и друштвених снага — тај динамички еквилибријум — је најјачији и најјачи у средишњим деловима региона, па постепено слаби према регионалним границама. Регије формиране око градова, као главних нодалних средишта, представљају **нодалне регије** за разлику од глобалне, макрорегионалне структуре која укључује у себе више нодалних регија, каква је нпр. источна Србија. Тако секциран простор источне Србије предста-

⁴ Тано нпр., књажевачка субрегија укључује и брдско-планински предео оно Трговишног Тимона (види рад наведен под 3 у списну литературе).

вља, у ствари, њену основну географску структуру, која није пука случајност, већ резултат склада природних и друштвених законитости, њихових обостраних утицаја и услављености.

Спољашња, просторна структура регије и њен територијални садржај су одраз, манифестације њеног унутрашњег динамичког система, како природног, тако и друштвеног. Друштвене динамичке снаге (функције) су знатно подложније променама него природне. Оне варирају како по интензитету, тако и по квалитету и броју (јављају се нове функције или старе ишчезавају), Тако нпр., раније су у Тимочној крајини занати били знатно развијенији него данас (опадање функције по интензитету), у доба кирицијског саобраћаја су постојали многи занати и услужне делатности којих данас нема, као нпр. самардски занат итд. (промена функција по броју) или се на место некадашње примитивне и заостале производње вина развила модерна производња (Цервин, — промене функција по квалитету) итд. Промене друштвених динамичких снага су последица технолошког и општег научног развоја и особито су веома брзе неколико година после другог светског рата. Њихове позитивне промене дале су регионима источне Србије нову и јачу везивну снагу и оставиле веома изражајне одразе и у њиховом пејзажу: увећана насеља, нове зграде, индустријска постројења, путна мрежа, друкчија структура обрадивих површина итд.

Субрегиони једног макрорегионалног система (нодалне регије у овом случају) су такође међусобно повезане динамичким снагама. Управо тим снагама се оне и одржавају у макрорегионалном систему. Те снаге или категорије снага (функције) су махом једнородног хомогеног карактера. Тако нпр., код књажевачке, зајечарске, борске и неготинско-крајинске субрегије су истороне функције које долазе са сектора искоришћавања продуктивног тла, саобраћаја, трговине, туризма итд. Њима такође одговарају типолошки веома сличне територије: све четири представљају делове у основи хомогене тимочке удолине. Они су заправо носиоци главних регионалних карактеристика источне Србије.

Друкчије стоји ствар са сврљишком и сокобањском субрегијом. Обе су у односу на тимочки басен периферне и удаљене од дна тимочке удолине као главног поља регионалних снага. Сврљишка, мада се налази у удолини Тимока, је мањих димензија и мањих природних економских потенцијала. Периферни положај и морфолошка изолованост (класура Сврљишког Тимока) још више су ослабиле њене везе са осталим деловима Тимочке удолине — главном продукционом кичмом источне Србије. Ако се томе дода велика близина Ниша — јаког градског и индустријског центра, онда се јасно види њена флукутабилна улога у макрорегионалном комплексу источне Србије: она је прелазни регион између источне Србије и моравске удолине и изгледа да све више добија моравске него тимочке карактеристике.

Нешто је друкчија ситуација са сокобањском субрегијом. И она је периферног положаја, скоро више тампон регион између тимочке и моравске удолине. Али за разлику од сврљишке субрегије, она је знатно веће регионалне снаге па према томе и веће самоста-

ности: знатно је пространија, располаже великим и веома плодним котлинским дном, у њој су минералне и термалне воде Сокобање и Јошанице веома високе терапеутске вредности и великих економских ефеката; напоследку сама субрегија је смештена у морфолошки маркантној котлини те је и просторно јасно издвојена и обележена. Зато се она понаша као посебан тампон регион, трпећи обостране утицаје, тимочке и моравске, а и сама упливишући на њих својим разнородним и развијеним функцијама.

Испод ове секундарне субрегионалне структуре постоји и терцијарна, знатно слабијег интензитета, формирана око мањих варошица. Она је од нешто већег значаја у северозападном делу источне Србије, у њеном брдско-планинском подручју. Та насеља овде везују за себе релативно мале територије и представљају значајније културне и економске центре, поготову што се налазе у брдско-планинском пределу, удаљеном од централних делова тимочке удолине, са отежаним и ослабљеним саобраћајним везама са њом (Кучево, Мајданпек, Д. Милановац, Крепољин, Жагубица и др.)

Л И Т Е Р А Т У Р А

1. Радован Ршумовић: Предмет проучавања регионалне географије. — Зборник радова Географског института, нб. 19, Београд, 1964.
2. Олга Савић: Утицајне сфере градова у долини Велине Мораве. — Посебна издања Географског института, нб. 7, Београд, 1955.
3. Радован Ршумовић: Њњавевачна туристична регија. — Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“, нб. 24, Београд, 1972.

R é s u m é

RADOVAN RŠUMOVIC

RÉGIONALISATION GÉOGRAPHIQUE DE LA SERBIE DE L'EST

Dans la Serbie de l'Est se distinguent, faisant contraste l'un avec l'autre, deux types fondamentaux des régions: régions montagneuses (érosives) et régions de plaine (accumulatives). La limite entre ces deux types de régions suit approximativement la bordure des sédiments néogènes (500 — 600 m d'altitude). Le premier type régiola est caractérisé par les forêts danses, les vastes pâturages, les champs rares et les installations humaines écartés. La région de plaine, composée de sédiments néogènes et de plaines d'accumulation fluviale, est densément cultivée et peuplée (champs sous le blé, vigne, vergers et prés).

Les chaines de montagnes allongées séparent la Serbie de l'Est des régions avoisinantes et elle constitue un ensemble régional à part.

Dans les phases antérieures du peuplement, à l'époque où les rapports de marché et d'échange monétaire étaient encore peu développés, les deux types régionaux étaient presque indépendants l'un de l'autre au point de vue économique, vivant en autarcie. Chacun d'eux représentait un système spatio-fonctionnel uni ou une région.

L'accroissement de la population de la région de plaine causait un besoin croissant de céréales panifiables et la transformation de plus en plus grande de prés en champs. La réduction de la surface sous les prés diminuait la base alimentaire de l'élevage dont la capacité de satisfaire aux besoins de la population accrue décroissait progressivement. Dans la région de plaine commencent, donc, à se faire sentir les excédents des céréales et les manques de plus en plus grands des produits d'élevage. Au contraire, dans la région montagneuse a lieu l'augmentation de la production des produits d'élevage et l'insuffisance du blé pour sa population également accrue. Dans ces contrastes sont nées les forces d'attraction économique qui ont donné lieu à la conjonction et à l'unification des économies contrastantes de ces deux ensembles régionaux en un système socio-fonctionnel uni ou une région.

Bien que le sol fertile de la dépression de Timok représente la colonne vertébrale de production de la Serbie de l'Est, la concentration des forces anthropogènes n'y est pas, tout de même, uniformément distribuée. C'est qu'on y remarque les „espaces" à concentration prononcée de ces forces, très puissante. Ce sont les villes, foyers de puissance régionale, centres nodaux. Dans les villes sont groupées et d'elles rayonnent diverses fonctions régionales. Elles se propagent autour de ces centres nodaux en forme de lignes circulaires irrégulières, rattachant à leur centre nodal respectif une surface de grandeur différente, composée de régions de plaine et de régions montagneuses. De tels ensembles nodaux, subrégionaux sont les districts de Knjaževac, de Zaječar, de Bor, de Krajina de Negotin, de Sokobanja et de Svrlijig.